ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԻՆ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1956, թ. 6–8, էջ 137)

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ժամերու կցումներ. – Տեղափոխութիւններ. – Զեղչումներ. – Համաձեւութիւն

Ժամերու կցումներ. – *Տեսնենք թէ քանի՛ անդամով օրուան մէջ կը կատարուէին մեր սովորական ժամերգութիւնները: Աղօթքի պաշտօնը զանազան ժամերու վրայ բաժնելուն բնական նպատակն էր՝ իւրաքանչիւր մաս իր ժամուն պաշտել: Այդպէս ալ սկսաւ ընդհանրական եկեղեցին, ինչպէս տեսանք արտաքին ու ներքին հնագոյն վկայութիւններուն մէջ, լոկ գիշերային ու առաւօտեանը յարած ըլլալով իրարու՝ Երուսաղէմի մէջ, արդէն Դ. դարուն, ուր մեր քով անջատ էին, եւ վկայ՝ Ղեւոնդեանց օրինակը: Այդ պատճառաւ Յհ. Մանդակունին եւս զատ զատ քարոզներ եւ աղօթքներ յօրինեց Գ. Զ. Թ. ժամերուն՝ իւրաքանչիւրին խորհուրդով, ինչպէս պիտի տեսնենք: Բայց հաստատուն չմնաց այդ սահմանը մեր քով, այլ եկաւ ժամանակ մը՝ ուր ժամերուն անունները պահելով հանդերձ, դիւրութեան համար՝ սկսան յարել զանոնք իրարու, բաժնելով խմբակներու:*

ա) *Այդ նորութիւնը կը սկսի յայտնուիլ Ը. դարուն: Այսպէս Յովսիա (նոյն դարուն) կը պատմէ Թովմա Ճղնաւորին համար, ապրած Ե. դարուն, թէ «զկանոնն ընդ տիւ եւ ընդ գիշերն երիցս անգամ վըճարէր»: Նմանապէս անոր կարգած վանական ուխտը Գոգայ մենաստանին մէջ՝ «երեք անգամ զկանոնն վճարէր», կ'ըսէ. «ընդ տիւ եւ ընդ գիշեր»* (191, 192): *Մենք նկատեցինք որ սկիզբէն մինչեւ Ը. դար ժամերն անջատաբար կը կատարուէին Հայոց քով՝ հասարակաց սովորութեամբ, որմէ չէր կարող զարտուղիլ Թովմա եւ իր վանքը: Յովսիա տեսաւ իր օրերուն Գոգեցւոց՝ երեք անդամով ժամերգելը, եւ միամտութեամբ մինչեւ անոնց հիմնադրին տարաւ անոր հաստատութիւնը, ինչպէս հաւանօրէն կը կարծէին նոյն վանականները եւս: Ը. դարուն վար ուրեմն այդ նորութիւնը, եւ անշուշտ սկսած էր աւելի կանուխ, զոր կը յիշեն եւ հայկերտ Բարսեղեան դ. կանոնները՝ Թ. դարէն, պատուիրելով հաւատացեալներուն. «Տուընդեան եւ գիշերոյն աղօթից զերկու բաժանեալ կանոնն անխափան կատարեսցէ» (267): Այդ երկու փոխանակ երեք անդամի՝ կարելի է մեկնել այնու, որ ժողովուրդը միջին բաժնին կամ ցերեկի աղօթքին չէր կարող մասնակցիլ՝ իր զբաղանքին պատճառաւ, եւ ազատ թողուած էր, ինչպէս պիտի տեսնենք մեր Է. դլուխին մէջ:*

Խոսրով Անձեւացին, դէպի Ժ. դարու կէսը, խօսելով առ «մարդն», անկասկած Բարսեղեանց խմաստով կ'ըսէր, թէ «կարգեցին հարքն մեր՝ յառաւօտս եւ յերեկոյս ժողովել, եւ ի միտին միաբան զաղօթս եւ զոհութիւնս առ Աստուած մատուցանել »:

Արդարեւ երեք բաժանում կը դնէ եւ Բ. կեղծ Օձնեցին՝ իբր ԺԲ. դարուն, ակնարկելով մտքի սննդեան՝ « զոր կատարեմք, կ'ըսէ, աղօթիւք ի սկսման աւուրն, ի միջօրէի եւ ընդ երեկոյս, (իբրեւ) յերիս հատածս կենաց մերոց» (171): Ճաշու ժամերուն յայտնի յիշատակութեանց քով չէ կարելի ուրիշ կերպով մեկնել անոնց մասին լռութիւնն այդ երկու աղբիւրներուն:

Նոյն ԺԲ. դարուն Մաքենեաց Խրատքն ալ երեք անդամ ժամահարութիւն կը դնէ. Գիշերայինին, ճաշու աղօթից՝ որ այդ բացատրութեան մէջ արդէն խըմբուած են, եւ Երեկոյի՝ սկիզբները միայն (Յաւ. Ա.). ապացոյց՝ թէ Գիշերայինը, Առաւօտեանը եւ Արեւագալը յարած էին իրարու այն ոճով՝ զոր տեսանք նախորդ գլխուն մէջ. Գ, Զ, Թ. ժամերը նոյնպէս, եւ Երեկոյեանն ու Խաղաղականը միասին: Թեղենեաց Խրատքն ալ կը հաստատէ ցերեկուան պարագան, գրելով այսպէս. «Ի ճաշու՛ ժամ յորժամ զողորմեայքն եւ զսաղմոսքն եւ զաղօթքն ասես»: Ապա կը յիշեցնէ տարբերութիւնը՝ որ կար այդ երկու մենաստաններու եւ հասարակաց սովորութեան մէջ. «Իսկ թէ զերեք Ողորմայն ի միում ժամանակի ոչ ասես, այլ երիս ժամանակս ասես՝ ըստ անապատաւորաց ասեն՝ զոր Մաքենիսն եւ ի նոր սուրբ հարցն, որ ի Մաքենիսն էին, ... այսպէս է արարողութիւնն» եւ այլն (Յաւ. Բ.): Ակներեւ է՝ թէ Շնորհալին կամ ուրիշ մը եղաւ, որ հակառակ Մաքենեաց այդ սովորութեան՝ անոնց Խրատներուն մէջ այդ երեք ժամերը յարեց իրարու, հաւասարեցնելով հասարակաց ոճին:

բ) *Անջատման կողմնակիցներէն էր Ն. Լամբրոնացին, որ կը գրէ Լեւոնի. «Գոտաք զի զերրորդ եւ զվեցերորդ եւ զիններորդ ժամն ի միասին կատարէին», եւ ինք իր վիճակին մէջ կը սահմանէ «զիւրաքանչիւրըն յիւր ժամն կատարել». եւ այս կերպով «եօթն անգամ յաւուրն, կ'ըսէ, զԱստուած օրհնեմք», այդպէս վկայելով միւս ժամերուն բաժանման եւս* (241): *Իր կարգադրութիւնը քիչ յետոյ փոխուած կը տեսնենք՝ նոյն ինքն անոր մենաստանին ընակիչ Գր. Սկեւռացւոյ վկայութեամբ, որ Գիշերայինն Առաւօտեանին կը յարէ՝ տօնական օրերուն մէջ, թաղաւորին եւ ընթերցման յաջորդեցնելով Հարցը* (415), *եւ զանցառութեամբ Արեւագալին, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ: Լուր օրեր «ի Հարցէն սկսեալ մինչ Արեւագալին վճարումն» նոյնպէս մէկ անդամով* (416), *եւ զեղչմամբ Գիշերայինին* (*տե՛ս* 9): *Իսկ «յերրորդ ժամուն՝ զիւր սաղմոսն եւ զքարոզն եւ զաղօթսն ըսել կու տայ. «նոյնպէս եւ զվեց ժամուն՝ յիւր ժամն, եւ զիններ ժամուն՝ յիւրն». եւ այս «յամենայն օր»* (417): *Այսպէս կը բաժնէ իրարմէ նա եւ «Երեկոյեան ժամն» եւ «Խաղաղականին եւ քնոյ ժամն»* (419): *Այս հաշուով պաշտամունքը կը կատարուէին վեց անդամով:*

Սակայն սովորութիւնները կը փոխուին տեղերու համաձայն, եւ համոզումներն ալ՝ անձերու համաձայն: Այսպէս նոյն ԺԳ. դարուն Մովսէս Եղնկացի կը դատէր՝ որ «Եկեղեցիք Հայաստանեայց ... զԱրեւագալին աղօթսն ի յԱռաւօտին յարեն եւ միայար տողեն, միջոց ոչ առնելով, ... իսկ զԽաղաղականին աղօթքն յերեկոյին ժամն յարեն» (Մեկ. 365), *որ կը նշանակէ հինգ անդամով, ըստ որում ցերեկի ժամերուն միացումը չի յիշեր: Գուցէ այս բաժանումով Սմբատ սպարապետ 1265ին եւ Բ. Օրէնքին մէջ կը յիշատակէր «զհինգ պահուն աղօթքն»* (լդ): *Բայց այդ հինգին քով կը շարունակուէր հին երեքն ալ ազգին մեծ մասին կողմանէ, զոր Եսայի Նչեցի՝ ընդ մէջ ԺԳ.ԺԴ դարու, կը ճանչնար եւ կը ջանար արդարացնել, ըսելով՝ թէ երբ բարբարոսներու տիրապետութիւնը զօրացաւ Հայոց վրայ, «սատիկ նեղութիւնն ոչ տայր թոյլ ըստ կարգի եւ ժամու աղօթել, այլ զերկու եւ զերեք ժամու աղօթսն ի միասին կատարէին»* (426). *«զերկուսն»՝ Գիշերային եւ Առաւօտեան (տօներուն) կամ Առաւօտեան և Արեւագալը, և Երեկոյեանն ու Խաղաղականը (լուր օրերուն). իսկ «զերեքն»՝ Ճաշու երեքը: Բայց իր տուած պատճառը չի համոզեր. որովհետեւ եթէ նեղութիւնը չէր արգիլեր երեք անդամ եկեղեցի եր-*

© National Library of Armenia

թալ, ինչո՞ւ աւելի ալ չերթային, զոնէ վանականները՝ որոնց տան մէջ էր աղօթատեղին։

Այդպէս կը վարուէին՝ զոր օրինակ՝ Երուսաղէմացի Հայ վանականները, ըստ վկայութեան Վարդան աբեղայի (1365-ին), որ նկարագրելով պաշտամունքի չորս ժամերը միայն, Արեւագալ, Երրորդ, Վեցերորդ եւ Իններորդ, իւրաքանչիւրը նոր կը սկսի՝ Ժամատեղի խրատներուն ոճով. «Սկսնու սարկաւագն եւ հանէ խաչ յերեսն երեք անգամ, եւ ասէ՝ Ապրհնեա տէր. ապիսկոպոսն կամ աշխերտի դասն սկսնու եւ ասէ. Եղիցի անուն տեառն» եւ այլն. նոյնպէս միւս ժամերը։ Եւ պատարագը կապած է Վեցերորդին հետ, դիտելով՝ թէ «պարտ է զպատարագն ի վեց աւուրն մատուցանել»։ Կը հետեւի՝ որ Երուսաղէմ կը զատէր Վարդանի չյիշած միւս ժամերն ալ։

Օշինի եւ Մարիունի կիլիկեան ժամագիրքը՝ ԺԴ. դարուն՝ ընդհակառակն երեքի բաժնած են ժամերը տէրունական աղօթքով, զոր փոխանակ իւրաքանչիւր ժամուն վերջը դնելու, դեռեղած են խումբերուն ծայրը՝ իբր կնքում անոնց։ Առաջինն յետ Արեւագալին. Ճաշու երեքն աւարտած՝ Օշինի պատարագամատոյցով, եւ Մարիունին՝ Զոր պատարագով։ Արքայականը նոյն «Հայր մեր»ով կը փակէ Երեկոյեանն (յապաւմամբ Խաղաղականին), եւ տիկնոջն՝ Երեկոյեանն յարելով Հանգստեանին՝ առանց «Հայր մեր»ի։ Նըմանապէս եւ Սիւնիք, ուր ինը ժամ կը պաշտէին Գ. Տաթեւացիի ժամանակ, զանոնք այսպէս կը բաժնէին. Գիշերայինը, Առաւօտեանը եւ Արեւագալը, կը գրէ նոյն վարդապետը, «այս երեք ժամս ի գիշերի կատարին» (Հրց. 621), այսինքն առաջինն սկսելով «ի մէջ գիշերին», որ կը տեւէր մինչեւ երկրորդին սկիզբը. որով «ի հաւախօսին հարցն» կը հանդիպէր, եւ Արեւագալն արեւը ծագելուն (Ամբ. 334, 336). կամ ըստ Օշինի ժամագրքին՝ «առաջին ժամուն» (20), նման կեղծ Օձնեցիին, աւելի կամ նուազ հետեւողութեամբ հին օրէնքին։ Դարձեալ «այժմոյս, կ'ըսէ, երեք Ողորմեայն եւ պատարագն ի միասին կատարի» (Հրց. 622). եւ թէ երեքը միասին «ճաշու ժամն» կը պաշտուին «ի հասարակ աւուր» (Ամբ. 346)։ Յետոյ Երեկոյեանը, եւ «Խաղաղականն յետ Երեկոյին ժամուն» շարունակաբար (Հրց. 622)։ Եւ հուսկ Հանգստեանը, միշտ առանձնաբար ու ննջելէ առաջ։

Երկու վերջընթեր ժամերու յարումը կը յիշէ 1408ի ժամագիրքն ալ, գրելով. «Զկնի Խոնարհեցոյի եւ Ապրեցոյի՝ իւր սահմանեալ կանոնաւն, ասի Տէր Աստուած փրկութեան իմոյ» եւ այլն։ Նոյն աղօթամատոյցը Երեկոյի Որ բնակեալը կը կոչէ «արձակման սաղմոս», որ ըստ տառին առնելով՝ հակառակ է նախորդ ըսածին։ Հետեւաբար այդ կոչումն այսուհետեւ զուրկ է նախկին իմաստէն, զոր ունէր՝ օրինակի համար՝ 1284ի գրչագրին մէջ, զոր պիտի տեսնենք, եւ նիւթական կրկնութիւն հինին, ինչպէս ունի Թ. Մեծոփեցին եւս, «արձակման սաղմոսափոխ». եւ Գր. Խլաթեցին, Առաւօտու վերջին երկու աղօթքներն անուանելով « արձակման աղօթքն՝ թէ պահոց եւ թէ ուտեաց», եւ «Արեւագալի արձակմանն» (Յաւ. Է.). եւ 1598ի ժամագիրքն՝ Առաւօտու պահոց վերջին Աղաչեսցուք քարոզին վրայ դնելով «քարոզ արձակման», եւ Որ բնակեալ-ին «արձակման սաղմոս». բոլոր ատոնք « արձակմամբ » կ'իմանային ժամուն վերջինը, ոչ թէ մեկնումը եկեղեցիէն։

Նորութիւն է 1564ի Աբգար դպիրին ըսածը՝ թէ ամբողջ եօթը աղօթքները «երկոցս յաւուրն վատարեմք»(1)։ Բնականապէս առանց դեղչման. ապա թէ ոչ եօթը չէին ըլլար։ Բայց ո՛րքան ծանր բարդութիւն այդ ոճը։

Ընդհակառակն ԺԷ. դարուն Սիւնեաց նորակերտ Մեծ Անապատին մէջ հաստատեցին հին անջատումը, ինչպէս կը պատմէ Առաքել Դաւրիժեցին. «զԵրրորդ ժամ ցերեկին եւ զՎեցերորդ ժամն եւ զիններորդ ժամն իւրեանց սաղմոսովն՝ զատ եւ որիշ ի միմեանց յիւրաքանչիւր կեալ ժամու ասէին»(196)։ Միւս ժամերու մասին կը լռէ. կ'երեւի թէ միացեալ մնացին։

Մեր այդ բաժանումներուն մէջ հեռի է ազդեցութիւնը յունականին, որոնց վանքերը դեռ այսօր չորս անգամով կը կատարեն ժամերը՝ այսպէս 1, Գիշերային. – 2, Առաւօտեան, Արեւագալ, Գ. եւ Զ. – 3, Թ. ժամեր (սկսելով արշալուսին). – 4, Ցետ ընթրեացն (իր ժամուն)(2)։

...

գ) Մեր խմբակներու պաշտամունքի ժամերը ճշդրտման կը կարօտին։ Խոսրով ազդարարելով հանդերձ՝ թէ Դաւիթ « ի մէջ գիշերի յառնելով՝... զնոյն եւ մեզ հրամայէ առնել», առաջին աղօթքը գործնականին մէջ դրաւ «յառաւօտս», առանց ճշտելու ժամը։ Բ. կեղծ Օձնեցին վերեւ դրաւ, «ի սկսման աւուրն», որ կ'իմացուի պատմէ՝ թէ Պախրաց վեռներու Բազմաբիւր աւանին մէջ երէց մը Պենտեկոստէի մը օրն «ըստ սովորական կարգաց ի հաւախօսի ժամուն յարուցեալ՝ եկն առաջի տարել» (104). եւ սա կը հեռանայ կեղծ Օձնեցիին ժամէն։ Տաթեւացին վերեւ նոյնպէս «ի մէջ գիշերին» սկսիլ տուաւ. իսկ այլուր աւելի կը ճշտէ գրելով. «Սովորութիւն է՝ յայլ աւուրն ընդ առաւօտն կալ յաղօթս, եւ ի վերակէի ի մէջ գիշերի» (Զմբ. 604, Ամբ. 345), ուր «ընդ առաւօտն» անորոշ կը մնայ։ Սակայն այս վկայութիւնն ալ հակասութեան մէջ է իր երրորդ տեղեկութեան հետ՝ թէ « Տօնից սկիզբն է ի մէջ գիշերի, յորում կանխեալ տօնեմք զտօն առաջիկայ աւուրն ամենայն սրբոց եւ մարտիրոսաց» (Զմբ. 605). ուրեմն « ի վերակէի » միայն չէր սկզբնաւորութիւնն «ի մէջ գիշերի»։ Մէկ խօսքով գոյութիւն չունէր միաձեւութիւն այս խնդրին մէջ, ինչպէս 1410ին եւ Մխիթար Ապարանեցի, անդամ Միաբանողաց խումբին, կը վկայէր Հայոց մասին՝ թէ «Ոմանք ընդ մեզ ի մէջ գիշերի յառնեն ի ժամակարգութիւն, զոր ինքեանց սովորութիւն է յառնել ընդ այլոց ազգաց ընդ արշալուսն»(3)։ Բայց կէս գիշերին փարոցները երթալով կը բազմանան, որով Երեմիա Քէօմիւրճեան 1694ին վրնար ըսել՝ թէ Հայոց սովորութիւն էր «ի մէջ գիշերի վանխեալ ի սաղմոսերգութիւն եւ ի պաշտօն»(4)։

Աղօթքի երկրորդ խմբակը «ի միջօրէի» դրաւ կեղծ Օձնեցին։ 1284ի ժամագրքին կից Աւետարանացոյցը նոյնպէս « ի վեց ժամն» կը նշանակէ աւագ ուրբաթու ցերեկի պաշտօնը. «եւ ասի սաղմոս ի թիւ» որ է ճաշու աղօթքը. եւ ապա տօնին յատուկ սաղմոսներ եւ ընթերցուածներ։ Նոյն ժամուն կը վկայէ եւ Տաթեւացին, «երեք ի հասարակն». բայց ոչ սկսելով վկայօրէն, այլ «Երրորդ ժամն զառաջին Ողորմեայն պարտ է ասել սաղմոսիւ (այսինքն սաղմոսականոնով), եւ այսպէս զայլսն ըստ կարգի, նա պատարագն ի հասարակն հասանի», եթէ կար պատարագ (Սղմ. 173)։ Հոս ճիգ մը կը թափէ վարդապետը Դաւթի « ի հասարակ աւուր » հասցնելու մէջին աղօթքը, որ իսկապէս երրորդ ժամէն կը սկսէր՝ գէթ Սիւնիքի մէջ։

Երրորդ խմբակը «ընդ երեկոյս» դրաւ կեղծ Օձնեցին, որու քով կը պակսի ժամու ճշտութիւնը։ Սակայն հաստատուն էր այն իր տասներորդ ժամուն մէջ. եւ Մովսէս Եղնկացիի ըսածին պէս՝ Խաղաղականը եւ կած յարած էր անոր, ինչպէս տեսանք վերեւ։

Առանձնական հանգստեանը անջատ էր բոլորէն, եւ կապուած էր ննջելու ժամուն հետ. թէպէտ ըստ Տաթեւացիին կային՝

---

(1) Զամչեան, Պատմ. Հայոց Գ. 522։

(2) Կաբրոլ ԺԲ, 2015։
(3) Հայապատում, 553։
(4) Գրչագիր Թ. 621 Ս. Ղազարու, Գլ. Թ։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ГОС БИБЛИОТЕКА ՀՍՍՌ-Ում СССР

© National Library of Armenia

որ կը կցէին «յԵրեկոյն եւ զԵկեսցեն» (Զմր. 362). ուր եւ շաղկապը կը զգացնէ Խաղաղականով հանգերձ. որով՝ երեք ժամեր միացած: Այդպէս ըրած է Մարիունի աղօթամատոյցն ալ, յարութեան «Թագաւոր խաղաղութեան» աղօթքին յարելով, «Աւրհնեալ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. – Տէր Աստուած աւրհ». որ վերջաբանն էր պաշտամունքին, – ատոնց մէջ իմանալով «Հայր մեր»ն ալ, – եւ ապա աւելցնելով լուր օրերու Յոյս կենաց–ը առանց վերջաբանին, եւ յաջորդեցնելով Հանդստեանը, (որովհետեւ Խաղաղականը զեղչած է՝ ըսինք):

2. Տեղափոխութիւններ. — Կը հասկըՆանք այդ բառն երկու իմաստով. մէկը՝ հեռացում պաշտամունքներուն իրենց կանոնական ժամերէն, եւ միւսը՝ փոփոխութիւն անոնց կարգին մէջ:

ա) Կային առիթներ՝ ուր ժամերգութեան մը տօնական երկարացմամբ պատշաճ կը տեսնուէր կանխել զայն, որպէսզի մինչեւ գիշեր չտեւէր, եւ կամ միջոց մը նոր մէկ պաշտամունքէն միւսը: Այսպէս 1284ի ժամագրքին կից Աւետարանացոյցը, 1438ի, 1480ի եւ ուրիշ Տօնացոյցի Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի հանդէսը փոխանակ տասնին՝ կը դնեն «ի Թ. ժամն», երեկոյեան ժամերգութեամբ ու պատարագով: Բոլորովին նման է Երուսաղէմի սովորութեան, որ ըստ վկայութեան Եթերիայի՝ երեկոյի պաշտօնը «յաւուր կիւրակէի կատարի յիններորդ ժամու» (520) փոխանակ միւս օրերու տասներորդին:

Ցիշեալ Աւետարանացոյցը Աւագ Հինգշաբթի երեկոյեան ժողովուրդը կը նշանակէ «յեւթ ժամն» երեկոյեան պաշտօնով, պատարագով եւ ոտնլուայով: Տօնացոյցներն «այդ ժամն» կը դնեն Ճաշու կանոնն եւ ապաշխարողաց արձակումը. եւ միւս մասերը նոյնպէս «յէ ժամն», բայց Ոտնլուան կը զատեն «ի ԺԱ ժամն», ինչպէս Աւետարանացոյցն ալ կը գրէ «Երիկունն»: Եթերիա Երուսաղէմի մէջ եւս կը տեսնէր Ղազարու յարութեան ու Ծաղկազարդին՝ Վեցերորդ ժամու հաւաքման փոխադրութիւնը՝ Եօթներորդին (524, 525), եւ Աւագ հինգշաբթու Իններորդին՝ Ութերորդին (527):

Տօնացոյցները նաեւ Աւագ ուրբաթի ցերեկն «յգ ժամն» կը նշանակեն Ճաշու պաշտօնը: «Իսկ ցերեկն ի զ ժամն» օրուան սեփական սաղմոսները, ընթերցուածները եւ երգերը: Ապա «ի Ժ ժամն» երեկոյի աղօթքը: Նման տեղափոխումներ ունին նախատօնակներն եւս, զորս պիտի տեսնենք իրենց կարգին:

Աւելի զգալի է Մաքենեաց Խրատներուն կարգադրութիւնը, որ քառասնորդական պահոց մէջ Երեկոյի պաշտօնը կը տանի կը կցէ Ճաշուն հետ, կամ լաւ եւս կը զգացնէ այդ կցումն՝ ըսելով. «Իսկ աղուհացից ի Ճաշու՝ յորժամ զՀայր գթածն ասես, զՏէր ամենակալն նա սկսանի որ զՀայր գթածն ասաց» (Յաւ. Ա.): Այսու Խաղաղականը միայնակ կը մնար այդ շրջանին՝ յատուկ իր յաւելուածներով: Այս սովորութիւնը կը պահենք մինչեւ այսօր:

Վենետիկի տպագիր տօնացոյցը Յայտնութեան եւ Զատկի ճրագալուցին կը գրէ. «ի յինն ժամու ասեն Ճաշու ողորմեայքն (զտկ. ճաշու ժամն) եւ նշխար գործի»: Այս տեղափոխութիւնը արդիւնք է սխալ իմացման մը: 1439ի եւ այլ գրչագիր օրինակներ կը գրեն. «յԹ. ժամն ասի սաղմոս եւ նշխար գործի», որու մէջ արձագանգը կայ Ն. Շնորհալիի յանդիմանութեան քահանաներէն ոմանց, որ «յայլոց քահանայից կարմեալ նշխարաւ՝ առանց սաղմոսաց եւ աղօթից մատուցանեն զպատարագն (Նմկ. 148): Իսկ «առանց սաղմոսաց»՝ կ'իմանար ամբողջ սաղմոսարանը. «առանց որոյ՝ զնոսին զհարիւր եւ զյիսունսըն խօսել բերանով ընդ Աստուծոյ՝ ոչ մատչի, կ'ըսէ, պատարագ՝ ըստ աւանդութեան կանոնի հարցն սրբոց» (անդ՝ 156): Իսկ Տօնացոյցին սաղմոսը չափաւոր պահպանութիւնն էր նոյն սահմանին: Ո-

րով հարկ չկար ու չկայ տեղափոխելու Ճաշու աղօթքը, ու իր սովորական ժամը, որ ազատ եղեր է միշտ, եւ որ եւ է պատճառ չկար չկատարելու իր տեղւոյն մէջ: Ոչ մէկ գրչագիր չ'արդարացներ վենետկեան ընթերցուածը:

Մարիունի ժամագրքին մէջ երկրորդ եւ հին գրիչ մը առանձին նշանակած է ցերեկի երեք ժամերուն աղուհացից կարգերը, իններորդին վերնագիր դնելով «ութերորդ ժամու». եւ ուր կարող ենք տեղափոխութիւն մը ենթադրել, հեռացնելու համար երեկոյեան ժամէն:

բ) Տեղափոխութեան միւս տեսակն էր ժամերու կարգին շփոթութիւնը, մաս մը՝ ըստ կանոնի, եւ մաս մ'ալ՝ անկանոն եղանակով, որոնց երկուքն ալ կային մեր սովորութեանց մէջ: Այսպէս, Յայտնութիւնը կրնար հանդիպիլ Առաջաւորաց մէջ, եւ Տեառնընդառաջը՝ Աղուհացից մէջ, եւ Տեառնընդառաջը՝ Թեղենեաց մէջ: Առաջին պարագային՝ Թեղենեաց Խրատները փոխանակ Խաղաղականը թարմելու, կը խառնէ պատարագին մէջ, զետեղելով անոր գրքէն առաջ (Յաւել. Բ.). ինչ որ արտառոց է, եւ ուրիշ յիշատակարաններ չեն հաստատեր: Պատարագը տօնին օրն էր. իսկ թէ նախատօնակին ի՛նչ ոճով պէտք էր վարուիլ, անորոշ կը թողու:

Գալով Տեառնընդառաջին, Խաղաղականը կը յարէ Ճաշու աղօթքին, որպէսզի Աղուհացից կարգն ամբողջ պահուէր: Ասիկա հասկնալու ենք տօնին նախընթաց օրուան համար. որով պատարագն ալ էջյիշած, – որպէսզի Երեկոյեան նախատօնակն ազատ ըլլար պահոց մասերէն, ինչպէս ունի 1284ի վերոյիշեալ Աւետարանացոյցը, որ յետ նախատօնակին՝ կը յաւելու. «Եւ թէ աղուհացիցն հանդիպի կամ առաջաւոր», կը նկարագրէ Խաղաղականը եւ կ'ըսէ. «Եւ երեկուն զայդ կարգն կատարեսցեն»: Հոս Խաղաղականը Ճաշուն կպած չէ, ինչպէս Թեղենեաց Խրատներուն մէջ էր. այլ լռութիւն է, զոր կը լուրուն մէջ էր. այլ լռութիւն է, զոր կը լուծէ մեր 1287ի Տօնացոյցը, նոյն տօնին ու պարագային համար գրելով՝ թէ նախատօնակին օրը «զու բերնլուծին (որ է Թ ժամուն), Խոնարհեցո եւ «Ապրեցո» մի՛ասեր», այլ լոկ Խաղաղականը՝ որուն մասերն ալ կը յիշէ. «եւ ապա իրիկունն Խոնարհեցո» եւ այլն: Նոյն սահմանը կը հաստատեն 1449ի, 1480ի, 1494ի եւ այլ Տօնացոյցներ, յանձնարարելով՝ թէ յետ Խաղաղականին «բերանալուծի հաց ճաշակեա», աղուհացից ծոմը լուծելու համար:

Ոմանք ունէին տարօրինակ սովորութիւնը կանխելու միշտ Խաղաղականը քան զԵրեկոյին: Այդ կը գտնենք յիշուած նոյն ինքն Թեղենեաց Խրատներուն մէջ, որ խօսելով սովորական «Երեկոյին ժամու» մասին, կը նկարագրէ նախ Խաղաղականը, եւ ապա անոր կը յարէ Երեկոյեանն՝ այսպէս. «Ով որ զԳրիգորոս որդին ասաց (նախորդին վերջին աղօթքը), սկսանի ես առ Աստուած կարդացի» եւ այլն: Այդ տեսաւ ու գողցաւ Մովսէս Եղնկացին ալ. նախ դիտելով՝ թէ «Եկեղեցիք Հայաստանեայց բազում ինչ թիւրեալ ի սահմանէն եւ սպառեալ ի կարգաց» (զոր հրատարակիչը ջնջած է), չեղումներուն մէջ նշանակելով այս ալ. «Իսկ զԽաղաղականին աղօթքն... յառաջ ասեն քան զԵրեկոյին ժամն ...: Եւ ապա ասեն՝ Ես առ Աստուած կարդացի եւ լուաւ ինձ յերեկոյս, որ յոյժ ծանր է եւ լուաւ ինձ յերեկոյս, որ յոյժ ծանր է եւ արժանի» (Մեկ. 365):

Նոյնքան այլակերպ էր ուրիշ տեղափոխութիւն մ'ալ, զոր կը յիշատակէ նոյն Եղնկացին՝ գրելով. «Շատք եւս այն են՝ որ ի Գիշերոյն սաղմոսն յարեն (զԱրեւագալն): Յառաջ քան զՕրհնութիւնն եւ զԹագաւորքն՝ ասեն Եղիցի անուն տեառն օրհնեալ եւ Յարեւելից եւ Զառաւօտուն աղօթս. եւ ապա սկսանին զՕրհնութիւնն եւ զԹագաւորքն եւ զՀարցն: Եւ յոյժ անմտաբար է այս եւ անկարգ» (365):

Այդ եւ ատոր հետ ուրիշ անկանոնութիւն մ'ալ կը տեսնէր իր օրով Գ. Տաթեւացին, որ 1410ին կը գրէր այսպէս. «Ոմանք վասն ծուլութեան՝ զԳիշերն ընդ

© National Library of Armenia

Արեւագալն ասեն, եւ զՃաշուն՝ որ է հասարակ աւուրն՝ ի Գիշերն ասեն, վասն որ կորստութեան կամ յետ հացին». (Զմր. 362)։ Միտքն այս է՝ թէ որովհետեւ կերակուրը կ'առնէին յետ ինն երորդ ժամուն կամ Ճաշու աղօթքին, ասիկա կը յարէին Գիշերայինին, որպէսզի կանխէին կերակուրը. եւ կամ աղօթքը կը յետաձգէին կերակուրէն։ Եւ կ'աղաչարէ. «Ի սահմանեալ ժամանակսն պարտ է զիւր կանոնեալ պաշտօնն կատարել, եւ մի՛ փոխանակել միմեանց (անդ)։ Այս երրորդ կարգի տեղափոխութիւնները երկար չտեւեցին, եւ այլեւս չենք հանդիպիր անոնց։

3. — Զեղչումներ. — Պիտի չխօսինք հոս ինչ ինչ ժամերու անկանոն եւ յարատեւ զանցառութեան վրայ, զոր նկատեցինք կանխաւ, այլ այն արարողական յապաւումներուն մասին՝ որ կը կատարուէին տօնական օրերուն, թեթեւցնելու համար պաշտամունքի ծանրութիւնը. սովորութիւն, որ կ'երեւի մեր քով՝ յետ բազմացման աղօթական ժամերուն. բայց աւելի հին իր ծագմամբ։ Եթերիա, Դ. դարու վերջերը, Երուսաղէմի մէջ տեսաւ՝ որ Երրորդ ժամը կը պաշտուէր քառասնորդական պահոց մէջ միայն, եւ տարւոյն մնացած մասէն կը զեղչուէր. նոյնպէս եւ Իններորդը աղուհացից կիրակիին՝ ըստ սրբագրութեան Դիւշենի (520)։ Իսկ Կոստանդինոսի տեղեկութեամբ՝ արեւելեան մենաստանները ամէն կիրակի Գ. եւ Զ. ժամերը կը փոխանակէին պատարագով(5)։

Ապացոյց չունինք՝ որ անհաւասարութեան այս շրջանիս այդ կամ նման զեղչումներ կային նաեւ Հայոց քով։ Ընդհակառակն վեց պաշտօնը՝ զոր ունէր Ե. դարը, իբրեւ չափ բռնուած է միջին դարուն հանդիսական օրերու մէջ։ Զենք գիտեր՝ թէ ե՛րբ կը սկսի այդ սովորոյթը։ Սակայն նկատելով Արեւագալին եւ Խաղաղականին տարտամ վիճակն Ը. դարուն, հաւանական կը թուի՝ թէ ատոնք այդ ժամանակէն արդէն կը կորուէին տօներ-ուն. մանաւանդ որ վեցի ոճին երեւումն ալ այնչափ հեռի չէ այդ շրջանէն։ Վեց ժամն ուրեմն կը վայանայ յիշեալ երկու յետամուտ պաշտամանց յապաւման մէջ՝ կիրակի օրերուն, Ցինանց եւ միւս տէրունական ու նշանաւոր սուրբերու յիշատակի օրերը, եւ անոնց տեղ հին գիշերայինը դընելով, որուն նոյն օրերուն վերապահութիւնը տեսանք արդէն. եւ հոս կը մնայ նկատել միւս երկու ժամերուն զանցառութիւնը, որոնց փաստերը զանազան են։

ա) Արեւագալի զեղչումը կը գտնենք յիշուած յայտնապէս նախ Մաքենեաց Խըրատներուն մէջ, որ կիրակի առաւօտու պաշտօնը կ'աւարտէ գժշկութեան աւետարանով (Յաւ. Ա.)։ Նոյնպէս եւ Օշին արքայի աղօթամատոյցը նոյն ժամուն կը յարէ Հայր մերը, որ ըստ իր դրութեան՝ կնքումն էր պաշտամունքի, ինչպէս պիտի ցուցնենք։ 1284ի Աւետարանացոյցը Յայտնութեան ճրագալոյցին առաւօտը, որ մատեանին առաջին տօնն է, կը գրէ. «Արեւագալ ոչ եւս», նոյնը՝ առանց կըրկնելու՝ զգացնելով բոլոր տէրունական տօներու համար ալ։ Յետ անոր, հնագոյն Տօնացոյցները՝ 1438, 1449, 1480 եւ այլ տարիներու՝ յայտնապէս կը հրահանգեն. «Բայց աւագ շաբաթուս արեւագալի կանոն չկայ»։ Որովհետեւ, այդ եօթնեկին օրերը տօնի երեւոյթը չունին, Տօնացոյցը պէտք տեսեր է զգացնել՝ թէ իբրեւ տօնական համարելի են անոնք եւս։

Պիտի տեսնենք՝ որ Արեւագալին յապաւումը կը պահանջէ Խաղաղականինն ալ։ Եւ ըստ որում վերջինս կը զեղչուէր եւ շաբաթ օրերը, ապա զանց կ'ըլլար նաեւ առաջինը։ «Խրատք ժմտղ. կարգաւորութեան», յօրինուած ԺԶ. դարուն, կը գրէ. «Աւուր յորում պատարագ մատչի՝ Արեւագալ ոչ ասի». եւ որովհետեւ Շաբաթն ի հնուց պատարագի օր եղած է միշտ, ուրեմն՝ կը թողուր երրորդ ժամն ու կ'ընդունէր Գիշերայինը։

(5) Հայրախօս. Լատ. Խթ, 149.

Ս. Ղազարու երկու նոտրգիր տօնացոյցները (թ. 156 եւ 1092) Հրեշտակաց շաբաթ օրն ունին այս խրատը. «Ոմանք Յարեւելիցն ասեն, ոմանք ոչ. բայց ասելն խորհրդաւոր է»։ Այսինքն թէ սովորականն էր չըսել. սակայն խորհրդաւորութեան համար՝ այդ օր միայն կարելի էր ըսել։ Իսկ հնագոյն օրինակներու մէջ չկայ այդ զարտուղութիւնը։

Նոյն փոխանակութիւնը այդ երկու ժամերուն կը կատարուէր նաեւ սրբոց տօներուն. տպացոյց՝ իրենց սեփական Օրհրուն. տպացոյց՝ իրենց սեփական Օրհնութեան շարականները, որ կը պահանջեն գիշերային պաշտօնն ալ. ուրեմն եւ թօթափումն Արեւագալին։ Առ այս կարեւոր փաստ մը կ'ընծայէ մեզի եւ 1284ի ժամագիրքը, որ Առաւօտեան վերջին «Որ ընտրեցեր» աղօթքին քով կը նշանակէ. «աղ. արձ. Հայր. առ.» որ է՝ աղօթք արձակման Հայրապետաց եւ Առաքելոց տօներուն։ Նախ քան այդ կայ «պահոց» աղօթքը, եւ անկէ վերջ՝ «մարտիրոսացը», որոնք « արձակման » բառը չունին իրենց քով։ Եթէ արձակումը յատուկ ըլլար ամէն օրերու, միւս աղօթքներու հետ ալ նըշանակուելու էր, կամ գէթ առաջինին քով միայն, որպէսզի իմացուէր միւսներուն համար եւս։ Կը հետեւի՝ որ Առաւօտեանը կը վերջանար ու կ'արձակուէին յիշեալ տօներուն միայն, զեղչելով Արեւագալը։

բ) Ըսինք՝ թէ յիշեալ տէրունական տօներուն կը յապաւուէր Խաղաղականն ալ, որ ուրիշ օրեր՝ ընդհակառակն՝ անկախ էր նոյն ժամէն, պաշտամունքի եօթը թիւր ապահովելու համար։ Արդարեւ Մաքենեաց Խրատները կիրակի Երեկոյեան ժամը կ'աւարտէ վերջին աղօթքով. մինչ գիտէ լուր օրերուն զուգել անոր հետ Խաղաղականն այսպէս. «զՏէր Աստուած փրկութեանն սկսանի նա՝ որ զՅոյս կենացն ապասաց» (Յաւ. Ա.)։ Նմանապէս Գ. Տաթեւացին խօսելով Արեւագալի ու Խաղաղականի մասին, կը յարէ՝ թէ «ի տէրունական տօն ոչ ասին »(Սգմ. 240)։ Իսկ 1400ի ժամագիրքը Երեկոյի խնդրեսցուքը կ'անուանէ «քարոզ արձակման կիրակէից, յինանց եւ տէրունական տօնից», այդ բոլորէն դուրս թողլով Խաղաղականը։

Մաքենեաց Խրատները «Կիրակամտի» պաշտօնն ալ կը կնքէ նոյն քարոզով, կեցցո տէրով եւ այլն, այդպէս զգացնելով՝ թէ կը վերջանար տօնական օրերուն նման։ Նաեւ Օշինի ժամագիրքը յատուկ գլուխ մը բացած է « Ժամու կուրակամտի », կազմուած Երեկոյի աղօթքով միայն, եւ աւարտած Հայր մերով՝ որ կնքումն էր ժամուն, ըստ իր ոճին։

Յայտնի վկայութիւն չունինք՝ թէ յիշեալ երեւելի սրբոց տօներուն եւս կը զեղչուէր Խաղաղականն Արեւագալին պէս։ Բայց մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ նոյն 1284ի ժամագրքին խորագիրը Երեկոյի վերջին Յոյս կենացին քով, «աղ. արձ.» որ է աղօթք արձակման։ Մենք գիտենք նոյն դարու վկայէ մ'իսկ, Մովսէս Եղնկացիէն, թէ «եկեղեցիք Հայաստանեայց... զԽաղաղականին ժամն յԵրեկոյին յարեն» այն օրերուն՝ ուր կը պաշտուէր Խաղաղականը եւ ոչ թէ անջատաբար կը կատարէին. թող ուրիշ վկայողներն ալ։ Այդ պարագային՝ «աղօթք արձակման» անիմաստ կ'ըլլար, եթէ յետ ատոր չմեկնէին աղօթանոցէն։ Որով տրամաբանական է հետեւցնել՝ թէ այդ « արձակումն » կը զուգընթանար սրբոց հանդիսական օրերու Առաւօտեան «արձակման» հետ. ուստի կը յապաւուէր նաեւ Խաղաղականը։ Եթէ օրուան հանդիսաւորութիւնը կը պահանջէր Արեւագալին զանցառութիւնը, բնականապէս պիտի պահանջէր միւսին ալ՝ նըման միւս տօնական օրերուն։ Սրբոց այդ օրերը կը նմանէին շաբաթ օրուան, որ նոյնպէս սրբոց յիշատակին յատուկ էր, եւ կը թօթափէր երկու ժամերն ալ, որով լուր օրերու եօթէն հինգ կը մնային։

Թօթափումը ատոյդ սահմանը չէ, վասնզի հոդ ընդհակառակն փոխանակութիւն մը կ'ըլլար, լուր օրերու զոյգ ժամերուն տեղ՝ դնելով Գիշերայինն ու պատարագը, որով պաշտամունքի օրական

© National Library of Armenia

եօթը թիւը հաստատուն կը մնար միշտ։

գ) Երեկոյեան աղօթքը, զոր բովանդակ տարւոյն մէջ հաստատուն ժամերէն մին տեսանք, մի անգամ կը զեղչուի եւ ինքն այն է Զատկի ճրագալոյցին, ուր 1284ի Աւետարանացոյցը կը գրէ. «Իրիկուն ի սուրբ Զատկին խոնարհեցո՛ չասի», եւ կը սկսի տօնին յատուկ պաշտօնով, ոչ եթէ ճաշու ժամով, ինչպէս ըսինք վերեւ։ Նոյնը կը կրկնեն 1438ի, 1449ի եւ այլ Տօնացոյցները. մինչ Յայտնութեան ճրագալոյցին՝ Աւետարանացոյցը եւ ատոնք ունին զայն այսպէս. «Յետ այսորիկ սկսանեն զԵրեկոյի ժամն» եւ այլն։ Տաթեւացին այդ մասին հարցում մը կը դնէ. «Վասն է՞ր ի ծնունդն ասեմք խոնարհեցո՛, եւ Զատկին ոչ», եւ վարկպարագի մեկնութիւն մ'ալ կու տայ, որ չի հետաքրքրեր (Սղմ. 297)։

4. — Համաձեւութիւն. — Եկեղեցւոյ մէջ, եւ բովանդակ ուխտէն կիրարկելի աղօթամատոյց մը հարկ էր որ պատրաստուէր եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութենէն, եւ մնար անոր հսկողութեան ներքեւ։ Արդարեւ հայ ժամագրքին հիմունքը դրուեցաւ եւ շէնքն իսկ բարձրացաւ մեր հայրապետներուն ձեռքով, ինչպէս պիտի տեսնենք աշխատութեանս Բ. Մասին մէջ։ Միանգամայն բաղձալի էր՝ որ պաշտամունքի մէջ պահուէր միաձեւութիւն մը, ինչ որ սակայն կարելի չեղաւ երբեք։ Վաղնջի ժամակարգութիւնը հեղհեղէ զարգանալով, եւ այն ոչ միշտ օրինաւոր իշխանութեան կողմանէ կամ գիտութեամբ, բնականօրէն յառաջ եկան անհաւասարութիւններ գաւառէ գաւառ։

Մեր հայրապետներէն ժրագոյնները աշխատեցան պահել կամ նորոգել ժամանակէ ժամանակ համաձեւութիւնը։ Ս. Սահակ կը գրէր՝ թէ «Ամենայն ումեք չէ օրէն եւ իշխանութիւն... նորաձեւութիւն ինչ առնել» պաշտամունքի որոշեալ ժամերուն մէջ (Ա. գ). եւս առաւել անոնց կազմութեան։ Այս երկրորդ իմաստով՝ Լաւոդիկեայ ժողովին ծը կանոնն ալ Բ. Նիկիական խմբագրութեան մէջ փոխուած կամ հայացած է այսպէս. «Պարտ է զնոյն պաշտօն աղօթից յամենայն ժողովս լինել» (զբ. յն. Զնոյն պաշտօն արժան է ասել ցանդ եթէ յիններորդումն եւ եթէ ընդ երեկոյս)։ Ժամանակը անպտղութեան դատապարտեց այդ սահմանը, մինչեւ եկաւ Յհ. Օձնեցին, որ նոր քայլ մ'ըրաւ դէպի հաւասարութիւն, Դուինի 719ի ժողովին ու կանոններուն մէջ վերաքննութիւն մ'ընելով պաշտամունքի մասերուն, եւ պահանջելով անոնց պահպանութիւնը։ «Արժան է, կը գրէ, զառաւօտինսն ամենեցուն նմանս միմեանց զնոյն եւ ըստ նմին վարդի կատարել. զի այսպէս վայելէ քրիստոսասիրաց՝ որ նորին լեզուոյ եւ ազգի են՝ միաբանութեամբ փառաւորել զԱստուած» (428). «Նոյնպէս եւ զերեկոյինսն հանդոյն միմեանց» (29)։ Մնայուն օգուտ մը չբստացուեցաւ եւ ոչ այդ կարգադրութենէն։

Մեծագոյն ձեռնարկ մը պահուած էր Ն. Շնորհալիին։ Երբ եւաւ հայրապետական աթոռը, «Լուսաւոր Վարդ եկեղեցւոյ, կ'ըսէ իր կենսագիրը, ի սուրբ լուսաւորչացն հաստատեալ՝ յանիշխանութենէ ազգիս մերոյ բարձեալ (գտաւ), եւ խաւարաւ մոռացութեանն նսեմացեալ խրթնատեսակ անզարդութեամբ»(6)։ Այդ ընդհանուր բացատրութեան մէջ իմանալու ենք ժամակարգութիւնն ալ, որ բազմագան այլակերպութիւններ ստացած էր՝ թէ՛ աշխարհի եկեղեցիներու եւ թէ՛ մանաւանդ մենաստաններու մէջ, որոնք զայն իրենց կենցաղին յարմարցուցած էին, հեռանալով իրարմէ եւս, եւ նոյնիսկ շատ մեծ չափով. որուն վկայ են ժամատեղիներուն պէտպէս խրատները։ Արդ, իմաստուն հայրապետը փափաքելով դեղեցիկ եւ հասարակաց կերպարանք մը տալ պաշտամունքին, Սիւնեաց Մաքենիք կոչուած նըշանաւոր ուխտէն բերել տուաւ անոնց ժամերգութեան արարողութիւնը, «զպակասն ելից եւ զսխալն ուղղեաց, եւ կարգեաց ամենայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անջրմեանն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անջրելի եւ հաստատուն աւանդ», ինչպէս կը կարդանք անոր խորագրին մէջ։

Իր այդ կարգադրութիւնն արդարեւ մեծ ընդունելութիւն գտաւ ազգէն, ինչպէս կը տեսնուի հետագայ յիշատակարաններէն։ Գր. Սկեւռացին (415), Գր. Տաթեւացին (Հրց. 624) եւ Վարդան արեղայ կը յիշեն ժամերգութեանց «Օրհնեա Տէր» հայցուածով սկսիլը, որ այդ խրատէն է։ Կան նաեւ իր ընդօրինակութիւնները մինչեւ 1642 եւ 1673ի տպագիր ժամագիրքներուն մէջ։ Սակայն եւ այնպէս չյաջողեցաւ ատիկա ջնջել վանքերէն իրենց սեփական աւանդութիւնները, ինչպէս կը վկայեն ժամատեղիներու յիշեալ խրատները, որ իրմէ վերջ հրապարակ ելան. եւ գրչագիր ժամագիրքեր՝ որ կը հեռանան իրարմէ քիչ թէ շատ։ Մաքենեաց Խրատներուն ընդունելութենէն երկուքուկէս դար յետոյ Գր. Խլաթեցին կը շարադրէր իր Խրատները ու կ'ըսէր. «Այս է Արեւելեանս տան սահման ժամակարգութեան վերին կողման. իսկ զներքին կողմանն գտանես Ներսեսի հայրապետին ի գիրս Տաւնացուցին» (Հնո.է)։ Նման այլ լաձեւութիւններ վայելն սկիզբէն, ու կը մնան ցարդ արեւմտեան մենաստաններու մէջ եւս, եւ եկեղեցին թոյլատու ներողամտութեամբ կը նայի անոնց։

Մէկ խօսքով, պաշտօներգութիւնը կը չարունակէր իր յեղաշրջութիւնը, զոր ոչ մէկ օրէնք կարող չէր կասեցնել. անոր մէջ կը մտնէր երբեմն այս կամ այն վարդապետին ինքնագլուխ գրիչը. երբեմն ալ բոլորովին անծանօթ եւ աննշան ձեռքեր։ Աղօթքներու ծանր թուած մասերը կը համառօտուին կամ կը յապաւուին. եւ յետ ժամանակի՝ վերստին կը նորոգուին տեղ տեղ, նախանձայոյզներու կողմէ։ Փոխանակ թօթափածներուն՝ նորեր կը բարդուին նոյնչափ ծանր, որ հաստատուն կը մնան, եւ ուրիշներ՝ որ կարճակեաց կ'ըլլան։ Եւ այս վիճակը տեւեց՝ մինչեւ տպագրութիւնը վերջ դրաւ այդ ծփանքներուն, եւ հաւասարեցուց աղօթամատոյցը բոլորին համար։ Սակայն ոչ իր լաւագոյն եւ հաճոյագոյն ձեւով, որուն մէջ կրնար դնել զայն՝ անցեալին քաջատեղեակ ու գիտակից կարգադրութիւն մը, արտաքսուելով այն նորամուտ եւ անհանդուրժելի բարդութեանց, ինչ որ փափաքելի կը մնայ միշտ։

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

(6) Սոփերք հայկականք, ԺԴ. 37։

© National Library of Armenia